

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ДИТЯЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті висвітлюються становлення і розвиток системи фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України першої половини ХХ ст. Визначено чотири основних етапи у становленні і розвитку фізичного виховання підлітків. Показано основні форми і методи організації фізичного виховання підлітків на кожному етапі.

Ключові слова: *етап, фізичне виховання, фізична культура, організація.*

В статье освещаются становление и развитие системы физического воспитания подростков в детских общественных организациях Украины первой половины ХХ ст. Определены четыре основных этапа в становлении и развитии физического воспитания подростков. Показаны основные формы и методы организации физического воспитания подростков на каждом этапе.

Ключевые слова: *этап, физическое воспитание, физическая культура, организация.*

Becoming and development of the system of physical education of teenagers in child's public organizations of Ukraine of the first half of the XX century are lighted in the article. Four basic stages in becoming and development of physical education of teenagers are certain. Basic forms and methods of organization of physical education of teenagers on every stage are shown.

Key words: *stage, physical education, physical culture, organization.*

Постановка проблеми. В умовах складної економічної, політичної й екологічної ситуації, яка склалась в Україні в наш час, викликає все більшу занепокоєність стан здоров'я і фізичної підготовки підлітків. У зв'язку з цим педагоги-науковці, викладачі-методисти і фахівці в галузі фізичного виховання ведуть інтенсивні пошуки вдосконалення системи фізичного виховання підростаючого покоління не тільки на уроках фізичної культури, а й у позаурочний та позашкільний час. Фізичне виховання підлітків в Україні реалізується через фізкультурну освіту, фізичну підготовку, спортивне

тренування, самостійні заняття фізичною культурою і спортом, участь у масових фізкультурних і спортивних заходах.

Але, як показує практика, ці форми фізичного виховання не можуть повністю покрити дефіцит рухової активності, який зараз спостерігається у підростаючого покоління. Тому подальші наукові дослідження фахівців із фізичної культури спрямовані на пошук нових і відродження тих форм, які були втрачені або несправедливо забуті. Важлива роль у цьому процесі належить виховній спадщині, яка нам залишилась від українського народу. У «Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI ст.» вказано, що освіта повинна базуватись на культурно-історичних цінностях українського народу, на його звичаях і традиціях. Духовною основою освіти в Україні є споконвічна мудрість, висока культура, прагнення жити в незалежній та багатій державі, розвиватись не тільки духовно, а й фізично. З огляду на це, спадщина фізичного виховання багатьох поколінь українського народу потребує вивчення, осмислення і, як що це має сенс, залучення в сучасну практику фізичного виховання підростаючого покоління. Особливо цікавим у цьому напрямі є перша половина XX ст., коли в Україні фізичне виховання підлітків у дитячих громадських організаціях набувало свого становлення й активного розвитку.

Аналіз актуальних досліджень. Огляд історико-педагогічної і науково-методичної літератури свідчить, що особливостям становлення й розвитку фізичного виховання підлітків в Україні у першу половину XX ст. присвячені роботи Прядченко В. Ф. (1972), Приступи Є. Н. (1996), Вацеби О. М. (1997), Приходько Г. І. (1998), Окаринського В. М. (2001), Гуйванюка М. Р. (2002), Півня О. П. (2004), Крука М. З. (2004), Анпілогової Т. Ю. (2006), Боднара Я. Б. (2002) та ін.

Окремим питання становлення і розвитку фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України першої половини XX ст. присвячені роботи Шумського І. І. (2001), Трофим'яка Б. Є. (2003), Жданович Ю. М. (2004), Кравчук Т. М. (2004), Голиш Г. М. (2005),

Дибби С. Г. (2005), Іщука О. С. (2005), Молоткіної В. К. (2005), Шевчук Г. Й. (2006), Візитів Ю. М. (2006), Сейку Е. Ю. (2009) та ін.

У зв'язку з цим діяльність дитячих громадських організацій України першої половини ХХ ст. в аспекті фізичного виховання саме підлітків і пропаганди здорового способу життя серед них на сьогодні стають темою для подальших ґрунтовних наукових досліджень фахівців.

Мета статті. Визначити основні етапи становлення і розвитку фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України першої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Вивчення й аналіз архівних документів, педагогічної і спеціальної періодики, праць педагогів-науковців і фахівців із фізичного виховання, історико-педагогічної і науково-методичної літератури та інших джерел дозволили виділити у процесі становлення й розвитку фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України досліджуваного періоду чотири основні етапи:

- 1) 1900 – 1917 рр. – етап становлення фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України;
- 2) 1918 – 1938 рр. – етап розвитку фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України;
- 3) 1939 – перша половина 40-х рр. ХХ ст. – етап мілітаризації фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України;
- 4) друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст. – етап спортивної спрямованості фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України та спроба поєднання його зі шкільною програмою з фізичної культури.

В основу визначення етапів покладено якісні зміни мети, завдань, змісту, форм, напрямів і методів фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях, які визначалися вимогами суспільства й соціально-економічними умовами розвитку України в досліджуваний період.

Аналіз історико-педагогічної і науково-методичної літератури свідчить, що на першому досліджуваному етапі (1900 – 1917 р.р.) в Україні неодноразово робилися спроби створити під егідою добродійних товариств і комітетів різні дитячі організації й об'єднання. Прикладом таких об'єднань, що стали прообразами скаутських, а потім піонерських таборів, були так звані літні колонії, котрі виникли на самому початку ХХ ст. На думку Приходько Г. І. [9, с. 81–82], найбільша частина часу в розпорядку дня колоністів приділялася організованим формам рухової активності з використанням фізичних вправ та ігор. Під керівництвом вихователя колоністи виконували гімнастичні вправи на снарядах, загальнорозвивальні вправи, стройові вправи, або так звану «солдатську гімнастику», купання у природних водоймищах. Для дівчаток у колоніях проводилися заняття шведською гімнастикою. При цьому ураховувалися, перш за все, фізичний розвиток дітей, стан здоров'я, рівень фізичної підготовки.

Але зародження фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України багато науковців ототожнюють із появою скаутських організацій. На початку ХХ ст., як стверджує у своїх дослідженнях Окаринський В. М. [8], у царській Росії, до складу якої входила Україна, основним чинником для виникнення українського скаутського руху став міжнародний скаутизм, що почав поширюватися у світі після виходу книги англійського генерала Р. Бейден-Пауелла «Скаутизм для хлопців» («Scouting For Boys»). У 1910 р. Захарченко організовує перший скаутський загін «юних розвідників» у Російській імперії. Протягом 5 років з'являються осередки скаутських організацій у Києві, Ялті, Харкові, Олександрівську, Катеринославі, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Сумах та інших містах України.

Слід зазначити, що скаутські організації України на першому досліджуваному етапі тільки починали своє існування, але їхня системи фізичного виховання була на досить на високому рівні та охоплювала:

- перебування і ведення занять на відкритому повітрі, життя в таборах;
- скаутське стройове навчання як найлегша форма гімнастики;
- заняття гімнастичними вправами, які велися у вікових групах і окремо у хлопчиків і дівчаток;
- заняття різними видами спорту;
- ігри скаутів;
- виконання правил гігієни;
- екскурсії й походи [1, с. 5–7].

У цей період, на землях Західної України, що входили до складу Австро-Угорщини (1867–1918 рр.), скаутські гуртки (у майбутньому Пласт) почали зароджуватися на базі спортивно-пожежного товариства «Січ». Восени 1911 р. у Львові пластовий осередок було створено студентом факультету філософії Львівського університету І. Чмолюю. Завданням цього пластового гуртка було військове виховання й вишкіл української молоді для майбутньої збройної боротьби за самостійну Україну. З огляду на це, програма діяльності гуртка охоплювала стріляння з рушниць і браунінга, практику з сигналізації, спостереження, військові вправи з маршами, регулярні багатокілометрові прогулянки тощо [7, с. 224].

Необхідно зазначити, що у грудні 1911 р. П. Франко став організатором іншого пластового гуртка у Львові. На відміну від І. Чмоли, П. Франко основою програми діяльності своєї організації вважав фізичний гарт. Саме у загартуванні тіла він вбачав основне завдання Пласту [3, с. 163].

Крім того, при тій же Першій Академічній гімназії у Львові викладачем О. Тисовським було засновано ще один пластовий осередок, де система фізичного виховання підлітків базувалась на скаутській системі Р. Бейден-Пауелла. Доцільно підкреслити те, що О. Тисовський активно популяризував скаутську систему фізичного виховання й намагався поєднати її ідеї з українськими особливостями [7, с. 224]. Пластові осередки швидко

поширюються по всій Галичині. До початку Першої світової війни вони існували майже у всіх великих її містах.

На другому досліджуваному етапі (1918 – 1938 рр.) в Україні, після Жовтневої революції 1917 р., спостерігалися спроби поєднати систему скаутизму з революційною ідеологією. Отже, у жовтні 1919 р. ІІ з'їзд Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ) ухвалив рішення розпустити організації скаутів. У той же рік створена комісія з вивчення системи фізичного виховання скаутських організацій із подальшим застосуванням її в роботі з більшовицькими дитячими організаціями. А 19 травня 1922 р. ІІ конференція РКСМ ухвалила рішення про масове створення піонерських загонів [6].

Як наслідок цих подій, перші піонерські загани використали у своїй практиці все краще з фізичного виховання скаутизму. Фізкультурно-спортивна робота піонерських загонів будувалася відповідно до вікових особливостей дітей. Зокрема, передбачалася орієнтація у використовуванні засобів фізичного виховання на чотири вікові групи: а) жовтенята (7–9 років); б) перша піонерська група (10–11 років); в) друга піонерська група (12–13 років); г) третя піонерська група (14–15 років).

Слід зазначити, що до засобів фізичного виховання перших піонерських загонів відносилися рухливі ігри, прикладні вправи на місцевості, основні вправи з різних видів спорту, вправи, пов'язані з освоєнням військових спеціальностей та ін. У планах роботи піонерських загонів передбачалося проведення різноманітних заходів таких, як прості спортивні змагання з різних видів спорту, спортивні виступи, турніри, огляди піонерського строю та пісні, фізкультурні і туристичні зібрання та ін. [2, с. 5].

Вивчення й аналіз річних матеріалів газети «Піонерська правда» за той період свідчить, що з другої половини 20-х років ХХ ст. поширювалася робота з фізичного виховання серед піонерських загонів під час канікул, у вихідні та святкові дні. Піонерів і неорганізованих школярів закликали не тільки займатися фізичною культурою і спортом, а й організовувати і

проводити змагання, систематичні тренування, обладнувати власноруч спортивні майданчики, місця для ігор, виготовляти спортивний інвентар, вести інструкторську роботу, піклуватися про стан свого здоров'я тощо.

Варто наголосити на тому, що однією з форм, яку успадкувала піонерська організація від скаутизму, були літні піонерські табори, де вирішувалися різні завдання, одне з яких – організація дозвілля підлітків, наповнена заходами, спрямованими на їхній фізичний розвиток і ведення здорового способу життя. Перші піонерські табори почали створюватися на початку 20-х років ХХ ст. Фактично такі табори були продовженням діяльності піонерського загону в літній період з наголосом на спортивне і військово-патріотичне виховання [2, с. 4–5].

Доцільно підкреслити те, що на початку 30-х років ХХ ст. було введено рухові тести для підлітків «Будь готовий до праці й оборони СРСР» (БГПО). В ухвалі Всесоюзного фізкультурного комітету при Центральному виконавчому комітеті СРСР 1934 р. говорилося, що ступінь БГТО вводиться з метою широкого розгортання дитячого самодіяльного фізкультурного руху, всебічного фізичного розвитку піонерів і школярів, зміцнення їхнього організму та прищеплення їм фізкультурних навичок [11, с. 28].

Слід зазначити, що у 1934 р. було створено перший дитячий спортивний колектив «Юний динамівець». У 1937 р. колектив «Юний динамівець» вже існував при всіх товариствах «Динамо» в різних містах України. Крім того, у 1935 р. було утворено дитяче спортивне товариство «Юний спартаківець», яке теж відіграло значну роль у фізичному вихованні підростаючого покоління. У 1935 р. дитячі спортивні товариства «Юний динамівець» та «Юний спартаківець» поклали початок відкриттю дитячо-юнацьких спортивних шкіл (ДЮСШ) по всій Україні.

Вивчення й узагальнення науково-педагогічних джерел свідчать про те, що на цьому етапі на західноукраїнських землях діяла значна кількість українських дитячих громадських організацій. Наймасовішими з них були

Пласт, «Доріст» при молодіжному товаристві «Сокіл», гуртки «Рідної школи» та ін.

Варто підкреслити, що своєю активністю, а також формами організації фізичного виховання серед західноукраїнських дитячих організацій виділявся Пласт. Одним із головних завдань Пласту було формування культу фізичного здоров'я. Програма з фізичного виховання вдало поєднувала загальний фізичний розвиток із набуттям практичних навичок.

Слід зазначити, що значну роботу з фізичного виховання підлітків проводило молодіжне товариство «Сокіл», при якому було створено свій «Доріст» (дитячо-підліткове відділення). Аналіз масових заходів, які проводив «Сокіл», дає підстави стверджувати, що це об'єднання відіграло певну роль у фізичному вихованні учнів середнього і старшого шкільного віку. Крім того, активно здійснювали фізичне виховання і гуртки «Рідної школи». Значна кількість зазначених гуртків функціонувала у професійно-освітніх навчальних закладах. Велику допомогу вихователям, які очолювали гуртки «Рідної школи», надавала учительська громадськість. Так, спеціально для цих гуртків були розроблені напрями роботи з фізичного та пластового виховання [10, с. 50–51].

На третьому досліджуваному етапі (1939 – перша половина 40-х рр. ХХ ст.) після приєднання західноукраїнських земель до Української РСР єдиною легальною дитячою громадською організацією, яка мала державну підтримку, була піонерська організація.

Доцільно звернути увагу на те, що з початком в Європі Другої світової війни фізичне виховання піонерів України стало набувати все більше військового характеру. На це вплинуло прийняття 1 вересня 1939 р. ІV сесією Верховної Ради СРСР Закону «Про загальний військовий обов'язок», який передбачав введення в усіх повних і неповних середніх школах початкової військової підготовки за спеціальною програмою й обов'язкові табірні збори в кінці навчального року [5, с. 9].

Слід зазначити, що подальшій воєнізації фізичного виховання підлітків сприяло затвердження в листопаді 1939 р. нового спортивного комплексу БГПО, в якому була посилена військово-прикладна спрямованість [11, с. 29].

Варто підкреслити те, що в передвоєнні роки великою популярністю серед піонерів користувалися спортивні свята, спартакіади, масові спортивні змагання. Щороку в усіх містах України проводився Всесоюзний день фізкультурника під гаслом «Сьогодні фізкультурник – завтра боєць!», у якому було задіяна велика кількість піонерів. Крім того, у піонерських загонах створювалися нові оборонно-масові спортивні кружки і команди, набувала популярності серед піонерів масове складання норм на військово-спортивні значки «Ворошилівський стрілок», «Готовий до протиповітряної і хімічної оборони» (ПВХО), «Альпініст СРСР», «Парашутист СРСР», «Турист СРСР» та ін. [6]. У січні 1939 р. піонери з Києва написали листа до газети «Піонерська правда» (№ 4) про те, що в кожного піонера їхньої дружини буде по чотири оборонні значки. Цей заклик підхопили інші піонерські дружини. Оборонно-масова і спортивна робота серед піонерів і школярів у поєднанні з початковою допризовною підготовкою давала можливість у майбутньому поповнювати Червону Армію складом, який був підготовлений фізично до військової служби.

Аналіз матеріалів газети «Піонерська правда» за 1940 р. свідчить про те, що секретаріат ЦК комсомолу ухвалив рішення про проведення Всесоюзних військово-спортивних ігор «На штурм!» і «Розвідники». Змагання з оборонної роботи і військово-спортивні ігри мали велику популярність серед піонерів. Ці ігри охоплювали кросовий біг по пересіченій місцевості, стрільбу з малокаліберної гвинтівки, походи взимку на лижах у повній бойовій екіпіровці, плавання у природних водоймищах в одязі, переправи, подолання природних перешкод та ін.

Крім того, досвід бойових дій у Фінляндії (30.11.1939 р. – 13.03.1940 р.) виявив необхідність поліпшення лижної підготовки серед піонерів і школярів, недалекого майбутнього Червоної Армії. Популяризацію лижного

спорту серед піонерів взяла на себе газета «Піонерська правда», яка на своїх шпальтах проводила уроки навчання способів пересування на лижах, давала поради з самостійного виготовлення й ремонту лижного інвентарю і спорядження. Рубрика під назвою «Кожний піонер – лижник!» організовувала піонерів для участі в лижних походах, конкурсах і змаганнях.

Після початку Великої Вітчизняної війни фашистська Німеччина заборонила будь-які дитячі громадські організації в окупованій Україні. Повністю була заборонена діяльність піонерських загонів. У 1941 р. Пласт намагався відновити свою діяльність у Західній та Наддніпрянській Україні під виглядом «Виховної Спільноти Української Молоді» (ВСУМ), але безуспішно [4, с. 14].

На четвертому досліджуваному етапі (друга половина 40-х рр. ХХ ст. – початок 50-х рр. ХХ ст.), почалося відродження спортивно-масової роботи в піонерській організації. Знову почали проводитись спортивні змагання, працювати спортивні секції з різних видів спорту, відновився туристичний напрямок роботи. Піонерів і школярів через засоби масової інформації знову почали залучати до ранкової гігієнічної гімнастики, до регулярних занять фізкультурою і спортом, до активного проведення свого дозвілля [6].

Крім того, у 1946 р. були внесені зміни до комплексу БГПО: виключені деякі військово-прикладні випробування, а нормативи комплексу треба було складати в умовах спортивних змагань. Таким чином, популярний серед підлітків комплекс БГПО вплинув на масовість дитячих спортивних змагань і дав імпульс поширенню роботи дитячих спортивних секцій [11, с. 28].

Звичним явищем на IV досліджуваному етапі в Україні було проведення фізкультурних парадів під час святкування державних і професійних свят (День міжнародної солідарності трудящих, День Перемоги, День Жовтневої революції, Всесоюзний день фізкультурника та ін.), у яких брали участь юні спортсмени від піонерських дружин. Також масовості серед піонерів набирали кроси, спортивні ігри, лижні походи і перегони, плавання,

технічні види спорту тощо. Фізична культура була масовим захопленням і повсякденним явищем тогочасного життя підлітків.

У 1955 р. у комплексі БГПО знову відбулись зміни. Вони були спрямовані на спрощення нормативів і встановлення взаємозв'язку між комплексом і навчальними програмами з фізичної культури в навчальних закладах [11, с. 29].

Висновки. Вивчення й аналіз історико-педагогічної літератури та архівних документів дозволило визначити чотири основні етапи у становленні й розвитку фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України першої половини ХХ ст.

Ми бачимо, що становлення скаутського і пластового руху на першому досліджуваному етапі в Україні було неоднозначним, але системи фізичного виховання у них були схожими і спиралися на систему фізичного виховання, яку розробив Р. Бейден-Пауелл.

На другому досліджуваному етапі в Україні створюється піонерська організація, з'являються піонерські табори, дитячі спортивні товариства, фізкультурний комплекс БГПО, проводяться масові змагання з різних видів спорту, спортивно-масові заходи, ухвалюється низка рішень, спрямованих на розвиток фізичного виховання підлітків. На західноукраїнських землях діяла значна кількість дитячих громадських об'єднань, які у своїх системах виховання прагнули поєднати фізичне виховання з трудовим і національним, з набуттям практичних навичок і формуванням культу фізичного здоров'я.

На третьому досліджуваному етапі в Україні фізичне виховання підлітків у піонерській організації почало набувати подальшої воєнізації, проводилася масова агітація із залучення підлітків до лав фізкультурного й військово-спортивного рухів.

На четвертому досліджуваному етапі в Україні фізичне виховання підлітків отримало активний розвиток. Значно зріс рівень масовості серед піонерів до занять фізичною культурою. Було прийнято низку законів і урядових постанов, спрямованих на розвиток фізичної культури серед

підростаючого покоління. Але зміни, що відбулися в комплексі БГТО у 1955 р., дали поштовх остаточному поєднанню фізичного виховання підлітків у піонерській організації зі шкільною програмою з фізичної культури. Це негативно вплинуло на ставлення підлітків до систематичного заняття фізичною культурою і спортом.

Перспективи подальших досліджень. Надалі вважаємо за логічне знайти шляхи творчого використання у наш час педагогічних цінних ідей фізичного виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України першої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапов-Таганский, М. В. Педагогические основы скаутизма: Выдержки из неизданной рукописи 1920 года Национальной Организации Российских скаутов-разведчиков (НОРС) [Электронный ресурс] / М. В. Агапов-Таганский // Стрела НТС: Интернет-издательство «ИнтерПосев» – №90 (15.05) – 2011 – С. 1–18 – Режим доступа: <http://nts-rs.ru/str90.doc>
2. Анпілогова, Т. Ю. Піонерський табірний рух як форма політико-ідеологічного та виховного впливу на радянську молодь (на матеріалах Донбасу) [Текст] / Т. Ю. Анпілогова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21(184). – С. 4 – 8.
3. Гаврилова, О. В. Становлення скаутського руху в Україні [Текст] / О. В. Гаврилова // Педагогічні науки: Наук. праці МДГУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2006. – Том 46. Вип. 33 – С. 162 – 167.
4. Голиш, Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.М. Голиш; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.
5. Гречішкіна, О. С. Воєнізація піонерського руху України у 1929 – 1939 рр.: ідеологія і практика [Електронний ресурс] // Збірник наукових

праць. Гілея: науковий вісник – 2010. – Вип. 34: – Режим доступу:
http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_34/index.html

6. Из истории Всесоюзной пионерской организации имени В.И. Ленина [Електронний ресурс] // Пионерия – Каталог статей – Комсомол в моей судьбе – Режим доступу: <http://komsomol-100.clan.su/publ/9-1-0-164>

7. Козицька, Н. З історії Пласту на Україні [Текст] / Н. Козицька // Життя і знання. – Ч. 7-8.- Липень-серпень, 1934. – С. 224.

8. Окаринський, В. М. Український скаутський рух (1911 – 1944 рр.) Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Окаринський; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 190 с.

9. Приходько, Г. І. Зміст рекреаційно-оздоровчої роботи у літніх дитячих колоніях України наприкінці ХІХ – з початку ХХ ст. [Текст] / Г. І. Приходько // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта // научный журнал. – Харьков: ХОВНОКУ-ХГАДИ, 2010. – № 7. – С. 80 – 84

10. Романовська, Л. І. Діяльність дитячих громадських об'єднань 20-30-х рр. ХХ століття на західноукраїнських землях як чинник соціального виховання підростаючого покоління [Текст] / Л. І Романовська // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Випуск 48. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2009. – С. 49-53.

11. Уваров, В. ГТО: страницы истории [Текст] / В. Уваров // Физкультура и спорт. – №1986.- №11. – С. 26–31.